
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

SZELI ISTVÁN HETVENÉVES

AZ ESZMETÖRTÉNÉS SZELI ISTVÁN

B O R I I M R E

„Az ötvenedik évében járó ember, úgy vélem, nem kell, hogy nagyobb, ambiciózusabb terveket kovácsolgasson magának. Erlelje ki, mélyítse el azt, amibe úgy-ahogy beledolgozta magát, s próbáljon abból, amit addig művelt, valamiféle szintézist kialakítani.” Ezt nyilatkozta húsz esztendővel ezelőtt Szelei István, akinek most ünnepeljük hetvenedik születésnapját. Nem azért idézzük ezeket az akkor az Újvidéki Rádióban elhangzott mondatokat, hogy perbe szálljunk az ünnepelttel, önnön művének tanulságait mutatva fel, hiszen az életmű nagyobbik hányada éppen az elmúlt két évtizedben született és jelent meg. Amikor ugyanis lemondott az ambiciózusabb tervek kovácsolásának akarásáról, valójában kitűnő kortörténeti tanulmányára, a Hajnóczy Józsefről írott munkájára, valamint az Utak egymás felé című tanulmánygyűjteményére hivatkozhatott, azóta pedig az életmű kiteljesedését látjuk, és szemléljük az irodalomtörténet, az irodalomelmélet, valamint a közírás és közgondolkodás hármasságának az egységében. Természetesen most is azt mondhatjuk, mint mondtuk, amikor a hatvanéves Szelei Istvánt köszöntöttük, hogy az életrajzközpontú szemlélet szerint a kitűnő gimnáziumi tanárt, majd a zentai gimnázium igazgatóját, azután az egyetemi tanárt, majd az akadémikust tanultuk meg tisztelni életpályájának fő szakaszaiban, s ha egészen személyes vonatkozásokra akarnánk hivatkozni, akár tanítványi elfogultsággal is szólhatnánk róla, hiszen amikor megismertük 1945-ben, a huszonnégy éves fiatal tanárral találkoztunk.

Első tudományos munkájában már az eszmetörténetet szemlélhetjük mindekenélőtt. A *Hajnóczy és a délszlávok* című 1965-ös könyve „kortörténeti tanulmány”, s vele szívének oly kedves korszakába, a felvilágosodás korába lépett, amelyet a romantika korszaka követ majd, amelyben Szelei István olvasóként és kutatóként egyaránt otthonosan és jól érzi magát. Modern korunk hajnala ez az időszak: a felvilágosodás rügyeit a romantika bimbójának hasadása követi. S hogy továbbvigyük hasonlatunkat egy Németh Lászlótól kölcsönzött képben, azt is leírhatjuk, hogy aki azokkal az évtizedekkel foglalkozik, ott a XVIII. század végén és a XIX. század elején, az mintha az éppen megszületett modern Európát ültetné térdére. „A század utolsó két évtizede az egész ma-

gyar szellemi bioszféra mélyreható átalakulását hozza magával – írta könyvének bevezetőjében –, s nemzedékekre előre kijelöli és meghatározza az utakat és ideálokat, a célokat és eszközöket a társadalmi és szellemi haladás számára.” Talán kitetszik idézetünkéből is, hogy Szelei Istvánt az adott korszak konkrétumain túl elsősorban a szellemi mozgások természete érdeklé – a hullámverések éppen úgy, mint a legkülönbözőbb „Golf-áramok” egymásmellettsége, valamint az áramlások örvényléseinek színeváltozásai. Az „ideológiai szférák” érzékeny elemzője tehát, és könyvének Hajnóczy-portréja bizonyítja, milyen mélyre tudott hatolni e korszak szellemi televényébe, s milyen sok vonást tudott felfedezni hőse szellemi arcán, és ezt az arcélt végül is milyen plasztikusan sikerült neki újratereimnie, ami már nem kis mértékben előadasmódjának érzékletességét is szemlélteti. Hajnóczy József markáns egyénisége Szelei István könyvében az igazán valóságos – a homo politicus jelenvalóságát mutatja meg, azét, aki nem a felvilágosodás nagy eszméinek tisztelője és hitvallója csupán, hanem megvalósításán munkálkodó, tevékeny politikai gondolkodó is, mindig készen a valóságos étellel való szembesítésre. A *való élet* pedig Hajnóczy József esetében Szerém vármegye, amelynek mentora, Széchenyi Ferenc jóvoltából (és akaratából) alispánja 1786 és 1790 között. Szelei István nagy érdeme, hogy ráismert és bizonyította, „Hajnóczy a szerémi élmények anyagából építi fel közjogi rendszerének tartófalait”: „A szándék tehát világos – írja ezzel kapcsolatban Szelei István –, a feudális függés helyett életképes kigazdaságok kialakítása, a földesúri kegy gyakorlása helyett pedig egyenlő felek szerződése kell hogy a korábbi állapotokat felváltsa.”

Egy inkább népszerűsítő, de a Hajnóczy-disszertáció tapasztalatait felhasználó írásában (Hajnóczy Szerémségben) azt bizonygatja, Szerémségben a francia felvilágosodás nagy eszméi, azok között a Társadalmi szerződés gondolatai már nem pusztán ideológiai megfontolásokat jelentettek: „az alispán a szerződéssel szabályozott emberi és társadalmi viszonyokat akarta a feudális alárendeltség helyébe iktatni”. A hely szelleme reflektálódott ebben a szükségzerű tudományos felismerésben, a közvetlen intenciók egysíkú hasznossági követelménye fölé emelkedve. Nem csupán „penzumot teljesített”, amikor Hajnóczy Józsefről és a délszlávokról értekezett doktori disszertációjában, nevezetesen hogy „az akkor megalakult Magyar Tanszéken az első disszertációnak olyan témát kellett választania, amely a lehető legnagyobb mértékben képviselhetné az ún. közös haladó hagyományokat”. Figyeli tehát a magyar jakobinus mozgalom délszláv vonatkozásait, idézi Hajnóczy Józsefnek a görögkeleti vallású szerbység jogairól szóló nyilatkozatát, mondván: „Nem a tolerancia, hanem az egyik vallásfelekezetnek a másikkal teljesen egyenlő jogai kell hogy érvényesüljenek. . . Nincs semmi kétségem abban, hogy a görög szertartású egyesületeket a magyarok minden joga megilleti, amiből kifolyólag szükségzerűen következik a vallás szabad gyakorlata is.” S kapcsolattörténeti nyomozásokat végez a horvát forradalmi vers kapcsán, amely többek között Hajnóczy József kézírásában fennmaradt, ezt Verseghy Ferenc fordította, hogy le-

gyen Marseillaise-e a magyar jakobinus mozgalomnak. S mert Verseghy tolmácsolásából mindössze négy sor maradt fenn, maga a Hajnóczy munkásságát vizsgáló tudós szólaltatja meg, méghozzá – mint írja – „a XVIII. század fordítás-gyakorlata szerint” – tegyük hozzá, pompásan oldva meg vállalt költői feladatát is.

Kézenfekvő volt, hogy vizsgálódásaiban a Hajnóczy-értekezés kezdette csapáson indulva haladjon tovább. Ami érdeklő, az az irodalomtörténeti-eszmetörténeti összevetés-összehasonlítás, a komparatiztika, nyilvánvalóan eredeti-elsődleges jelentésében, s majd évtizedes ilyen természetű tapasztalatainak összegezéseként elméletileg is megvilágítja Komparatiztikai számvetés és tanulmányok című tanulmányában, arra figyelmeztetve a kutatókat, hogy sem a felvilágosodás, sem a romantika irodalmi jelenségeit nem szabad leegyszerűsítő szűkkeblűséggel értelmezni, hanem a tünetek gazdagságával kell számolni, s ellentétek létezését is nyugtázni kell. Már az első nagy, a magyar és a szerb, illetve horvát felvilágosodást egybevető tanulmányában ezt állapítja meg, amikor leszögezi: „Az európai művelődéstörténet talán mindmáig legnemzetközibb szellemi áramlatának sajátosan nemzetivé válása, a nemzeti erők felszabadulása törvényszerűen következik be a polgári átalakulás útjára lépő európai népeknél, noha ez a jelenség nem mindenütt azonos formák között ölt testet, s nem is mindig ugyanabban az időben lép fel.” Miközben megvizsgálja a felvilágosodás társadalmi kereteit, felállítja eszmei koordinátáit, megvilágítja a nyelv és a felvilágosodás összefüggéseit, az irodalmiság és a stílus kapcsolatait, a műfajok és műformák kérdéseit, valamint leírja a „polgári közköltészet” énekeskönyvekben megjelenő változatait a magyar és a szerb irodalomban, hogy azután négy pontba foglalja észleleteit, mondván, hogy a francia felvilágosodás tanai, valamint a jofeűnista állameszme más eszmei reakciókat váltanak ki a magyar s más t szerb irodalomban. Ebben majdnem egészében hiányzik a szociális mozzanat és a társadalmi radikalizmus, a görögkeleti egyház nehezebben barátkozott az új európai eszmevilággal, ellenben sokkal nagyobb volt nemzeti összetaró ereje, mint a többi keresztény egyháznak; a nemzeti irodalmi nyelv fejlődésében a nem latin és a német nyelv elleni közdelem jellemzi a szerbet, mert az mintegy belülről újult meg és született meg, s az is jellemző, hogy a szerb kultúrában a nemzeti gondolat, mint Szeli István írja, „nagyobb felületen érintkezik a népi élettel, mint a magyar felvilágosodás”. Az 1989-ben készült Dositej-kommentárjaiban tovább mélyítve a hasonlóságok és különbözőségek terén végzett megfigyeléseit, már azt állapíthatta meg, hogy az eszmetörténeti divergenciák a két irodalom, de a két világról való gondolkodás terén már 1782-ben jól észlelhetők: az akkor tervezett törökellenes osztrák–oros hadjárat a magyarokat elégedetlenséggel töltötte el, a szerbeket ellenben fellelkesítette.

Hogy Dositej iránt megnő az érdeklődése, szinte természetes, s az is, hogy majd újabb tanulmányaiban a Kazinczy–Dositej-féle ízlést emlegeti – mind a kettejüknél a „klasszicizmus már nemzeti érdekekkel” is találkozik. S mi több,

azt is megállapítja ugyankor, hogy Dositejt az „emberbarát vagy hazafi” dilemmája közelről sem foglalkoztatja olyan mértékben, mint a kortárs magyar írókat. Nem is nő a szerb irodalomban szinte megoldhatatlan és feloldhatatlan kérdéssé, mint a XIX. század második felének magyar irodalmában a *nemzet és haladás* igénye, s nem kísért, mint a magyarban mindmáig a választás kényszere. Esmék mozgástörténetét vizsgálja tehát Szeli István a felvilágosodás kori magyar és szerb irodalomban, és pontosan, finom árnyalataiban is észlelni és rögzíteni tudja a különbségeket és az elmozdulásokat: a művek „rejtettebb vonatkozásainak felismerése” teszi oly tartalmassá a tanulmányokat. S a megfogalmazás tömör véleményjellege! Dositej, mondja egy helyütt, „patriótának kétségtelenül kiválóbb, mint poétának”, s amikor kutatóprogramjáról nyilatkozik Dositej-kommentárjaiban, akkor még nyelvi merészségektől sem riad vissza, s teremt meg a *visszhang* analógiájára a visszkép kifejezést, amikor írja: „Bennünket azonban itt csak eszmetörténetileg foglalkoztat (ti. a Haralampije-levél): a felvilágosodás általában homogénnek tartott gondolatvilágát, annak visszképét keressük.”

A szinoptikus, az összenéző irodalomtörténeti gyakorlat gyümölcsöző alkalmazásáról nem mond le romantikakutatásaiban sem. Hazai komparatiztikai-kapcsolattörténeti kutatásaink egyik alapvető jellegzetességét látjuk az ő munkásságában is, nevezetesen azt, hogy az irodalmi jelenséget nem nemzeti elszigeteltségében szemléli, hanem valóságos összefüggéseiben és párhuzamaiban, kétfelé tekintő módon, a magyar és a szerb, illetve horvát kutatási eredmények szembesítésével és szintézisével. Szeli István munkáiban a kapcsolattörténet, a komparatiztika tehát egyszerre eszmetörténet és filológiai pró-munka is, egy újabb tanulmányának a beszédes A filológia gyalogösvényén címet adja.

Jellemző lehet, hogy Szeli István a felvilágosodás korának vizsgálataitól a nyelvkérdéssel lép át a romantikakutatások problémákban ugyancsak gazdag területére. Nem véletlenül idézte Dositejnek a mondatát arról, hogy „törvény és vallás változhatnak, de a faj és nyelv soha”. A nyelvkérdéssel való azonosulása teszi azt, hogy a romantika eszmetörténetében búvárkodva elsősorban a nyelvszemlélet sorsát figyeli: ez érdekli a kora romantikában (az 1976-os tanulmányával kezdődően), Herder utókoráról szólva és a magyar és szerb romantika párhuzamos vizsgálatát végző tanulmányaiban. Tagadhatatlanul nagy ezeknek a Szeli István-szövegeknek nem XIX. századi, hanem XX. századi időszerűsége, s nem az irodalmi *nagy tájak* mozgásterében, hanem a mi *kis tájunk*éban, hiszen a nyelvkérdés az elmúlt húsz esztendő jugoszláviai magyar kultúréletében központi helyet japott. A nyelv-állam-nemzet fogalomhármasa a romantika korában került szorosan együvé, hiszen mint Szeli István írja, „tudnunk kell, hogy a romantika gondolkodásának előterében többé nem az állam, hanem a nemzet áll”, s hogy Herder ennek az új nyelvszemléletnek és nyelvi állapotnak a prófétája. „A lényeg tehát az – írja Szeli István –, hogy Herder a nyelvről, annak szerepéről és jogairól szólva nem az állam (az állami

érdek), hanem a nemzet (a nemzeti élet) szempontjait hangsúlyozta. Tanítását azonban – mint ahogyan a Biblia óta minden nagy tanítást – az érdekeltek kisajátították, s a maguk felfogása szerint értelmezték.” Ez a pár idézett mondat akár Szeli István munkái egy nagy csokrának foglalatja is lehetne, hiszen Herder „utókorának” vizsgálata a magyar és szerb irodalomban éppen úgy adva van ezekben a mondatokban, mint a jugoszláviai magyarság nyelvhasználati jelenségeit számba vevő dolgozatai – kezdve az 1960-as évek elején írott cikkeitől az 1972-ben készült Nyelvművelésünk múltjából című tanulmányán át az 1985-ben megjelent Nyelvhasználatunk etikája című „nyelvművelő füzetnek” szövegéig, illetve a „nyelvi őrázatait” jelentő bírálatokig, reflexiókig.

A Herder-jelenség vizsgálatakor eltér a szokványos témaválasztási gyakorlattól: erre mifelénk ugyanis – a kor tendenciózus szellemiségéből következően is – az érdeklődés a tudományos, inkább a múlt felemelkedő szakaszaival foglalkozott szívesen, a hanyatlás, a gondolkodásbeli megtorpanás időszakának elemzése háttérben maradt. Szeli István „egy irodalmi-szellemi jelenség, irányzat vagy mozgalom hanyatlásának, elerőtlenedésének okaira és tüneteire” irányítja a figyelmet. Nyomban magyarázza, miért:

„A visszavonulás és elhalás folyamatainak nincsenek látványos manifesztációi, s nem is nyújthatják a kutatónak a felfedezés örömet, de felismerésük és azonosításuk éppoly fontos az egész ismerete szempontjából, mint a keletkezése.”

A magyar politikai gondolkodásban megismert Herder-kép mellé tanulmányaiban Szeli István odateszi a szerb irodalom Herder-élményét, s vizsgálja nemcsak az 1848 előtti szakaszában, hanem az 1948-cal záruló korszak utáni három évtized gondolkodásában is: arra figyelve, hogyan szívódik fel, s hogyan színtelenedik el a gondolkodásban ez a XIX. század első felében oly nagy hatású felfogás – természetesen a nyelvkérdésen túl, hiszen a „nemzetté alakulás” folyamataiban játszotta Herder a kovász erjesztő szerepét a szláv népek kultúrájában és történelmében, míg a magyarban a nemzethalál gondolatának volt a magvetője, hiszen Szeli István idézi is Széchenyi István 1829-es naplófeljegyzését, amely így hangzik: „Minden nap jobban látom a magyar nemzet nemsokára meg fog szűnni.” Ám az erősen ideologizált, politikummal telített Herder-recepció a múlt század második felében már inkább irodalmi dimenziókat ölt – a magyarban, tudjuk, majd a XX. század második felében lesz hangozó Herder nevével a közgondolkodás, míg a modern délszláv küldetésstudatban már nem is keresik Herder szellemujjának a nyomát, holott abban a felhajtóerőt többek között Herder jövőigérete is erősítette. „A délszláv köztudatban s általában a szláv népeknél. . . Herder érdemei még ma is főként abban csúcsosodnak ki – írja Szeli István –, hogy tudatosította a szlávok hozzájárulását földrészünk kulturális arculatának megformálásához, leginkább pedig abban, hogy elmélyítette bennük történelmi küldetésük hitét. A körülötte kavargó eszmei örvénylés tehát úgyszólván máig is érezhető.” Ugyanakkor a magyar irodalomban Herdernek a „magyar nyelv kilátástalan jövőre vonatko-

zó megjegyzése a sorsfordulók idején rendkívül időszerű volt az adott társadalmi viszonyok között”.

Érdeemes természetesen a Herder-jelenség más aspektusaira figyelni, s ezeket is jelzi Szelei István tanulmánya, amikor – jogosan – felteszi a kérdést, „helyes-e az itt oly gyakran emlegetett irodalmi népiességet kiegyenlíteni a herderi hatással, s vele azonosítani az irodalmi életjelenségeket a vizsgált periódusban”. Elemzése megmutatták, hogy a herderi hatás halványulásával, de nem annak következményeként, a XIX. század második felében a magyar népies irány háttérbe szorul, ellentétben a szerb népiesség virágzásával még a századvégen is. Ellenben a magunk véleménye szerint még mindig Herder hatásának a nyoma, hogy a magyar irodalomban tartósan él a délszláv (szűkebb értelemben a szerb) népköltészet iránti érdeklődés – most már az idillikus élet látványa iránti sóvárgás bizonyosságaként. Figyelmeztet is Szelei István arra a történelmi tényre, hogy a romantika időszerűtlenné válásával problematikussá lett a természet és a társadalom szerves összetartozásának, az organikus növekedésnek a gondolata, míg – mint írta – „Herdernek a nemzetet népre redukáló naiv hite, az a felfogása, hogy a néphagyomány, amely mintegy a természet akaratóból lett a nemzeti szellem ősfarmája és szilárd alapja: az empirikus, kritikai gondolkodás vizsgáján már nem kap elégséges osztályzatot”.

A komparatiztikai eszmetörténet szép példáit találjuk Szelei István munkáiban. A gyakorlati példák sorát kínálja bibliográfiája akkor is, amikor Mita Popović, Borislav Jankulov, Hadrovics László, Sava Babić munkásságát vizsgálja, s amikor monográfiaigényű tanulmányában Az ember tragédiája délszláv recepcióját összegezi. S elméleti alapvetésének körvonalai is felsejlenek, mert az „egybevetés lehetőségeinek a szempontjait” veszi számba, igazi hajlamainak ösztönzésére hallgatva – nem riadva vissza a perújrafelvétel gondolatától sem a romantika kérdésében. De sohasem preconcepciók, eleve eltervelt vélemények nevében, hanem a vizsgált irodalmi szövegek és jelenségek anyagának kényszeréből, a belőlük kiszűrhető tanulságok és tapasztalatok alapján, gondosan érveket gyűjtve a vélemények igazolásához, illetve cáfolatához.

Nem ártatlan filológiai kalandok azonban a Szelei Istvánéi, főképpen nem a Herder-recepció körüli vizsgálódásaié. Arra gondolok, hogy amikor az eszmetörténész Szelei Istvánról ezeket a mondatokat írtam, a hozzám érkező hírek szerint Hajnóczy József székvárosa, Vukovár körül, ahonnan alispánként az egykori Szerém megyét igazgatta, harcok folynak, s talán a megyeházának a szárnya is találatot kapott, ahol az ő irodája volt. És Herder szelleme lebeg most is a csatateret felett – a megnyugodni nem tudó nemzeti elv hajtja be egyik utolsó XX. századi véradóját. A filológiai-eszmetörténeti vizsgálatok, a források felderítése gyakorlati haszonnal is jár az elméleti meggondolásokon túl. Talán jobban értjük segítségükkel mindazt, ami velünk és körülöttünk történik, kétszáz-kétszázötven évvel Herder és a Herder-recepció évtizedei után! Nem hihető azonban, hogy a most hetvenesztendős tudósunk elégtétele ez a tragikus gondolati-komparatiztikai időszerűség!

A TÉRKÉPRAJZOLÓ IRODALOMTÖRTÉNÉSZ

BÁNYAI JÁNOS

Az irodalomtörténész, a filológus munka- és életformája a szüntelen keresés, boldogsága és öröme a felfedezés, az ismeretlenben rejtőző adat és tény feltárása, a mindig összekuszált szellemi vonulatok kibogozása és a rejtett összefüggések felismerése. De milyen kevésszer van része a filológusnak eme boldogságban és örömben. Nem azért, mintha kevés volna már a feltáratlan és ismeretlen. Ellenkezőleg, túl sok rejtőzik még a múlt és a felejtés leple alatt. És ebből fakad a filológus szomorúsága. Bizony, furcsa lények a tények. Megmutatják magukat, s aztán újra elrejtőznek. Megmutatják magukat, és ezzel együtt azt is, hogy vannak még mások is, homályban maradottak, de fontosak. Talán mindennél fontosabbak. Ne nagyon örüljön a filológus, nincs vége a keresésnek. Amott, az évszázadok rejtekében még ott lapul valami nagyon fontos, sorsdöntő és nélkülözhetetlen. Amihez képest az éppen feltárt és felismert el is törpül, jelentéktelennek látszik. . . Mit tehet hát a filológus? Újra a keresés kalandjába keveredik, cseppet sem boldogan, szomorúan inkább, mert van már tapasztalata afelől, hogy felfedezése nem az út vége, hiszen a felfedezés újabb dilemmák elé állítja, újabb keresési manővert tesz számára kötelezővé. . . Mígnem. Mígnem egyszer például hetvenéves lesz, és már egy életművel a háta mögött azt kérdezi magától, „volt-e értelme a keresésnek”. A kérdésre senkitől sem remélhet megnyugtató választ, legkevésbé önmagától. A születésnap felköszöntők meg mégannyira sem adhatnak választ az önmagát kérdezőnek.

Mégis, válasz helyett, az ünnepi felköszöntők magasra szárnyaló jelzői helyett elmondok egy történetet, igaz történetet Szeli István munkásságáról.

A szerb irodalomtörténet egyik legkiválóbb tudósa, maga is filológus a legjobbabb társaságából, a magyar irodalomnak is kiváló ismerője, felvette néhány évvel ezelőtt azt a szándékot, hogy végiggondolná Madách Tragédiájának szerb irodalmi helyét és visszhangját. Hosszú távú bűvárkodásra rendezkedett be, a tőle szokásos alapossggal vett kézbe minden idevágó adatot és tény, csak a források érdekelték, az eredeti dokumentumok, múlt századi újságok, levelezések, az érdeklődés minden jele és adata. Sok mindent fellapozott már, és sok mindent fel is jegyzett, dossziét nyitott, cédulákat rendezgetett, már-már teljes áttekintést nyert a Tragédia szerb irodalmi visszhangjáról, mire cseppet sem a véletlen folytán elolvasta Szeli Istvánnak A Tragédia délszláv képe című tanulmányát, és becsukta az irattartót, félretette a cédulásdobozt, más munkába kezdett, mondván, Szeli István kutatásai és megállapításai feleslegessé tesznek minden további munkát ezen a téren.

Eddig a történet. A filológus főhajtása a másik filológus munkája előtt. Szótlan főhajtás, annak bizonyítására, hogy ha csak dereng is ama cél az irodalomtörténész előtt, és meglátszik rajta, hogy el nem érhető, azért végül mégiscsak megközelíthető, belátható és áttekinthető lesz. De még az ilyen mindent igazoló elismerés sem tompíthatja az önmagát kérdező, a keresés értelmét feszegető filológus szomorúságát.

Van valami azonban, ami mintha nem volna benne ebben a történetben, vagy nem mondtam el elég hitelesen, A főhajtás nemcsak a tényeket feltáró, az adatok forrásáig eljutó, a kérdéseket és dilemmákat tisztázó filológusnak járt ki ugyanis, hanem az összefüggések leírójának is, a Tragédia korát és jelentőségét megrajzoló tudósnak, az esztétának, aki az értéket nevezi meg, az irodalmi értéket, és nincs tekintettel semmi másra. Két irodalomnak egy „közös térképét” rajzolta meg ugyanis Szelei István a Tragédia délszláv képét vizsgálva. Ennek a „közös térképnek” felépítését és elrendezését kell még hozzáadni a fenti történethez. Szelei István egész életművének ez a „közös térkép” a meghatározó metaforája. Nemzeti irodalmak és szellemi áramlatok, népek és kultúrák, témák és tartalmak, poétikák és költői formák érintkezési gócpontjaiból rajzolja meg Szelei István az együttélés történelmi és szellemi „közös térképét”, amely térképen egyaránt helye van a legapróbb adatnak és a nagy, globális szellemi vonulatoknak. Ez a „közös térkép” európai nézőpontból készült és a helyi színek megbecsüléséből merít erőt és ihletet. Két nagy korszak, felvilágosodás és romantika alapvető adatai kerültek a térképre, mégpedig nemcsak a jelentős állomáshelyek, a kimagasló csúcok, hanem a kanyarok is, az eltérések és az ütközőpontok. Az ilyen térképnek valójában az a szépsége, hogy az árnyalatokat is megmutatja, azt a különös vonalat, amely a völgyből kiemelkedő domboldalt, az erdőségből felfutó sziklacsúcsot, a szántóföldből elnyúló völgyet jelöli, s mindezt olvashatóvá, bemérhetővé teszi.

Szelei István Babits Mihály *Az európai irodalom története* című – miként Szelei mondja – „Európa-regényében” a „jelentésfunkciókat” vizsgálva s nem hallgatva el Babits arisztokratizmusát, sőt „Európa-sovinizmusát” sem, amely az „európaiul” beszédből kihagyja a csak „olvasó” kis népek hozzájárulását, azt a „heroikus kísérletet” dicséri, Babits, majd Szerb Antal kísérletét, „hogy a szét hullott, megbomlott világban a tévelygő ember az irodalom segítségével ismét rátaláljon a humánus útjára”. Így lett a harmincas években, amikor már „lobogtak a Reichstag tüzei”, és „diktatúrák, könyvmáglyák, börtönök, csisztkák” működtek, Babits könyve a nagybetűs Irodalomról „minden hordaléktól megszabadítva, a maga szárnyaló és lebegő szellemiségében” „szabadító könyv”, heroikus cselekedet, és nem „naiv képzelgés”. Valóban a „szellemi európaiság” regénye.

Azt gondolom, az a „közös térkép”, amit Szelei István egész élete során változtatlan szenvedéllyel rajzol, éppen most, amikor körülöttünk újra lobognak a tüzek, mindennemű csisztkák előkészületben, diktatúrák és börtönök működésben, tanulatlan vezérkedők a harcvonalon, válik igazán megkerülhetetlen-

né, nyeri el igazi jelentését és jelentőségét mint heroikus kísérlet, hiszen éppen a humánus útjait és útkereszteződéseit jelöli meg rajta a térképrajzoló irodalomtörténész okulásul mindazoknak, akik fegyvert csattogatnak, és lemondanak az olvasásról, akik politikai illúziókat keltenek, és lemondanak a gondolkodás útmutatásáról.

Érdemes hát jól áttanulmányozni Szeli István „közös térképét”, amelyről a szellem földrajza olvasható le, és amelynek tanulságai felszabadítóak meg értéktéremtők. Persze, ha jól oda tudunk figyelni a térképre rajzolt szellemi, irodalmi, kulturális csomópontokra, kitérőkre és kanyarokra, csúcsoakra és völgyekre.

A történetben emlegetett filológustárs elismerése nemcsak a sok tényt és adatot tisztázó tudósnak szólt, hanem ezen „közös térkép” megrajzolásának is bizonyosan.

Említettem, a felvilágosodás és a romantika alapvető adatai kerültek erre a közös térképre. A felvilágosodást, illetve a racionalizmust és az arra épülő felvilágosodást Szeli István még a Hajnóczy-tanulmány idején ismerte meg és sajátította el mint történelmi és irodalmi szemléletet és nem utolsósorban mint magatartást és viselkedési mintát. „A felvilágosodás irodalma – mondja Szeli István – tartalmi lényege szerint ugyanis nemcsak belletrisztika, nemcsak a személyiségen átszűrt egyéni képe a világnak, hanem egyszerűen filozófia és etika, államtudomány és közjog, történelem és nyelvészet, és még sok egyéb is, legjelentősebb művelői pedig a tudományok valóságos polihisztorai, akiknek a művei az egész akkori szellemi horizontot akarják átfogni. Az »irodalom« nemegyszer csak mellékterméke az írói tevékenységnek, csak adaléka az életrajznak, kiegészítése a másirányú szellemi tevékenységnek.”

A polihisztorok attól olyan nagy tudásúak, mert elhitték és másokkal is elhittették, hogy a világ ésszerű, hogy a történelem racionálisan áttekinthető útvonalakon halad, tehát a világgal együtt megragadható és megmagyarázható. Van egy univerzális érték, működik az univerzális szervezőelv. Lehetséges az a gondolat, amit több mint két évszázaddal ezelőtt, a XVIII. század nagy forradalmait megelőzően J. J. Rousseau a *Társadalmi szerződés*ben megfogalmazott.

Nagy hiteket szült a kor, és e nagy hitek jegyében dolgoztak meg éltek, amíg élhettek, Szeli István legtöbbit emlegetett hősei, Hajnóczy József, Martinovics, Kazinczy, s ez a hit a felvilágosodás szellemében „nemzeti programokat” teremt meg „a kor szépirodalma is a nemzetiség-világítás jelszavait hangoztatja”. Persze, ekkor „a nemesség is eljutott a nemzeti jelszavakig”, ám nem a felvilágosodás általános célkitűzéseiből kiindulva, hanem politikai érdekből, s ezért, e lényeges különbség következtében születnek e korban az összeesküvések, születnek a máig hangzó vádak a jakobinusok és a jakobinusság ellen. A felvilágosodás általános célkitűzésében az ésszerűség áll, a politikai érdek magyarkodó virtusa pedig kiváltságmegmentés csupán. Szeli István a felvilágosodás célkitűzéseit követi, miközben leírja Hajnóczy életpályáját és művét, mi-

közben a magyar és a szerb felvilágosodás közös vonásait vizsgálja, vagy nevezetes Dositej-kommentárjait írja. S amikor a felvilágosodás szellemi „közös térképét” rajzolja meg.

Egy egész életre szóló tapasztalat Szeli István számára a felvilágosodás. S ez a tapasztalat, mostanában – a világ ésszerűtlenségeit bőven felismerő posztmodern magatartás korában, mely (miként tudós férfiak mondják) lázadás az „ész arroganciája” ellen – még mindig érvényes. Leginkább abban az értelemben, ahogyan J. Habermas védi a felvilágosodásból kiinduló modernizáció elvét a posztmodernről. Vajda Mihály Habermas álláspontját így határozza meg: „Azt hiszem, hogy a frankfurti iskola ma legjelentősebb képviselője, aki oly radikálisan lép fel a posztmodernnel szemben, Jürgen Habermas pontosan a sötét erőktől való félelmében hadakozik olyan vadul a posztmodern ellen; az az érzése, hogy amennyiben megengedjük, hogy ne csak egy, univerzális ész létezzék a világban, abban az esetben tulajdonképpen elfogadhatunk mint ésszerűt valami olyasmit is, amit egyáltalán nem óhajtunk elfogadni.” Nem fogható rá természetesen a posztmodernre, hogy eme „sötét erővel” cimborál, amikor kérdésessé teszi az „univerzális ész” létezését. Ám arra sincs bizonyíték, hogy a posztmodern hatékonyabb szellemi fegyver a sötét erővel szemben, mint a Habermas-féle modernitás vagy éppenséggel Szeli István felvilágosodástapasztalata. Aminek a lényege végül mégsem az csupán, hogy csak egy univerzális ész létezik a világban, még csak az sem, hogy a világ valóban elrendezhető és megragadható az ésszerűség nyomvonalán, hiszen rettenetes dolgokat hirdettek meg hirdetnek ma is ésszerűnek, amikről aztán kiderült meg ki is derül folyton, hogy felháborítóan ésszerűtlen eredményeket hoztak, hanem az a mély meggyőződés, hogy a felvilágosodás projektuma még nem fejeződött be, sőt nem is nagyon látható a befejezés történelmi ideje, hiszen mind a történelemben, mind pedig a művészetek világában még mindig sokkal bőségesebben meríthetők magyarázatok és értelmezések, kezdeményezések és értékek a felvilágosodás általános célkitűzéseiből, mint a felvilágosodás ésszerűsége elleni hadakozásból.

Például a romantika kérdéskörében is. A romantika valóban elképzelhető mint a felvilágosodáson való felháborodás egyik változata, ám elképzelhető úgy is, mint a felvilágosodással párhuzamosan létező világértelmezés, melyben jelentősebb mértékben jut szóhoz a felvilágosodásban háttérben levő belletisztika, s amelyben – talán éppen ezért – már nem lehetséges a polihisztor magatartás és viselkedés. A felvilágosodást az ésszerű szabály elve hatja át, és az a (természetesen téves) hit, hogy a szabály birtokában a világ megérthető, míg a romantika valóban lázadás „a szabály elve ellen” – ahogyan Hauser Arnold mondja, ám ebben a lázadásban, amely Szeli István szerint a nyugat-európai polgári társadalmakban „a forradalom jegyeit viseli magán az irodalmi-művészeti tudatban”, a kelet-európai irodalmakban pedig „átfejlődésről” szólhatunk csupán, nem az „ésszerűtlennek” a hirdetését kell keresni, hanem egy új szellemi légkört, amely újra megteremti ama „közös térkép” érintkezési és

csomópontjait irodalmak és kultúrák, írók és művészek világában. Az irodalomtörténésznek tehát az a dolga, hogy ezeket a csomópontokat kijelölje ezen túlmenően még az is, hogy a felvilágosodásból származó tapasztalatok szerint értelmezze mindazt, ami (igencsak romantikusan) iszkol az értelmezés elől, az egyszeriben, az intuitívben, a csodában jelölve meg magát. Szeli István irodalomtörténeti vállalkozásának hitelességét, megbízhatóságát az bizonyítja, hogy elfogadja az egyszerinek meg a csodának a tényét, ám a művet, a felvilágosodás jó hagyományai alapján, magyarázattal és értékeléssel utolérhetőnek tekinti.

És az értékeléshez mintát meg mércét Arany Jánostól szerez, akire egész életműve során legtöbbször hivatkozik. Miért éppen Arany János? Erre a kérdésre is választ adhat Szeli István felvilágosodástapasztalata, amit – jellemzően – „Petőfi ünnepén Aranyról emlékezve” fogalmazott meg ily módon: „Az elmúlt kilencvén esztendő történelmi tapasztalata tanított arra bennünket, hogy az élet vállalása éppoly »bátorság«, mint az életet odavető romantikusoké, s hogy egy kevésbé sodró és áradó, de a partot nemcsak romboló, hanem építő költészet nem okvetlenül és eleve alacsonyabb rendű amannál.” Arany János szemléletében a „közös térképet” rajzoló és a felvilágosodás vonzáskörében gondolkodó Szeli István azt a valóban modern költészetismeretet fedezi fel, mely nem is olyan nagyon messzire a felvilágosodástól és romantikától, az irodalom önelvűségét hirdeti, és amit Szeli István az irodalomtörténetben nagy mesterének, Horváth Jánosnak a szavaival bizonyít, önmaga helyett idézve azt, amit Horváth János „Arany érdemének” tekint: „. . . hogy irodalmunk egészében véve a nemzeti érzelmek kifejezője, a nemzeti politikum szószólója és alárendeltje legyen: e kötelezettsége alól a szabadságharc előtti nagy költők gyakorlata, majd Arany János felmentette már, s Gyulai Pál egész kritikai működése az irodalom önjogúságát kodifikálta.”

Ha a felvilágosodásban az irodalom „nemegyszer csak mellékterméke az írói tevékenységnek”, akkor az „irodalom önjogúságának” Arany Jánostól (is) származó felismerése az irodalomtörténész és -kritikus Szeli Istvánt egész munkássága során arra ösztönzi, hogy az irodalomban az esztétikailag fontosat keresse, a „nagybetűs Irodalmat”, miként Babits is tette, miközben egy pillanatra sem feledkezik meg arról, hogy e „nagybetűs Irodalomban”, ebben az „önjogúságban” mérhetetlen súlyú emberi tartalmak, egész létezésünk minden elviselhetetlen terhe egy helyen van, és ez az „egy helyen” adat és szellem, értelem és ésszerűtlen, öröm és szomorúság – a filológus szomorúsága is –, vagyis itt, a Műben „maga a szellemi működés szerveződik, összegeződik irodalommá”.

Az irodalomnak mint összegeződő szellemi működésnek geográfiáját írta fel Szeli István arra a „közös térképre”, és ezt a geográfiát adta elő nekünk, egykori és mostani tanítványainak, nem a szavakat tanítva, hanem az értelmet táplálva, miként azt életének költője, Arany János is tette nagykorösi tanárködása idején.